१२९

प्रजापतिः परमेष्ठी। भाववृत्तम्। त्रिष्टुप्।

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्॥ १०.१२९.०१

तदानीम्- सृष्टेः प्राक्। न असदासीत्- न न किञ्चिदभवत्। नो सदासीत्- न च व्यक्तं जगद्बभूव। रजः- स्थूललोकाः। नासीत्- नासन्। परः- परस्तात्। यत्। व्योम- सूक्ष्ममाकाशं तदपि। नो- नासीत्। कुह- कुत्र। कस्य। शर्मन्- भोगे। किम्। आवरीवः- आवरणं कृतवत्। गहनम्- अगाधम्। गभीरम्- गम्भीरम्। अम्भः- कारणोदकमव्यक्तम्। किम्- कीदृशम्। आसीत्- बभूव॥१॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास॥ १०.१२९.०२

न मृत्युरमृतं तर्हि न- मर्त्या अमराश्च नासन्। रात्र्याः- निशायाः। अह्नः- दिवसस्य। प्रकेतः- ज्ञानम्। न आसीत्- न बभूव। प्रसुप्तमिव सर्वतो बभूव। तत् सदसद्भ्यामन्यत् मृतामृताभ्यामन्यत् तमःप्रकाशाभ्यामन्यत् रजोव्योमभ्यामन्यत् जडेतरत्। एकम्- अखण्डं परिपूर्णम्। आनीत्- प्राणितवत्। ननु वातेनैव प्राणितव्यम्। यदि वातोपि नासीत्तर्हि कथं प्राणितवदिति चेत्। अवातम्- वातं विनापि प्राणितवत्। कथमिति चेत्। स्वधया- आत्मनैव प्राणितवत्। पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इतिवत् अघ्राणः प्राणिति। सर्वमात्मनैवाकरोत्। तस्मात्। परः- सृष्टेः परस्ताद्यदिदमस्ति तत्सर्वम्। अन्यत्। न किं चनास- न किञ्चनासीत्। ह- आश्चर्यम्॥२॥

तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्।
तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकम्॥ १०.१२९.०३

अग्रे- सृष्टेः प्राक्। तमः- अन्धकारः। तमसा- अन्धकारतरेण। गूळ्हम्- गूढः। अप्रकेतम्- अज्ञातः। आसीत्। यथा कृष्णमेघः कृष्णतरमेघेन गूढः। कर्ममयव्यक्तजगदाख्यान्धकारः

Dr. Rangani

अन्धकारतरेणाव्यक्तेनावृतमिति भावः। सर्वं- विश्वम्। इदम्- एतत्। सलिलम्- कारणोदकमव्यक्तमेव। आः- आसीत्। तुच्छ्येन- तुच्छप्रायेणाज्ञानेन। आभु- अभितः। अपिहितम्- छादितम्। आसीत्- बभूव। महिना- तदा महिम्ना। तपसः- प्रथमौष्ण्योपलक्षितस्फूर्त्या। तत्। एकं। अजायत- प्रादुर्बभूव ॥३॥

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा॥ १०.१२९.०४

तदग्रे- स्थूलसृष्टिपूर्वम्। कामः- सिसृक्षा। अधि समवर्तत- अजायत। यत्- यतः। प्रथमम्- आदौ। मनसः- अन्तःकरणस्य। रेतः- वीर्यम्। आसीत्- बभूव। कवयः- क्रान्तदर्शिनः। प्रतीष्य- विचार्य। मनीषा- सूक्ष्मया बुद्ध्या। हृदि- स्वहृदये। सतः- व्यक्तस्य जगतः। बन्धुम्- बन्धम्। असति- अव्यक्ते। निरविन्दन्- अजानन् ॥४॥

तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त्।
रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात्॥ १०.१२९.०५

एषाम्- एतेषां चिदव्यक्तकामानां तत्त्वानाम्। विततः- विस्तृतः। रश्मिः- किरणः। शक्तिरिति भावः। अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत्- अधश्चोपरि प्रसृतः। तिरश्चीनः- यथोदिते सूर्ये रश्मिः उपर्यधस्तात् सर्वत्र विस्तृतो भवति तथा व्याप्तो भवति। रेतोधाः- भोक्तारः। आसन्- बभूवुः। महिमानः- महद्भूतानि वियदादीनि। आसन्- बभूवुः। अन्नमन्नादं भवतीति भावः। स्वधा- अन्नम्। अवस्तात्- अधः। प्रयतिः- तल्लाभाय प्रयत्नकरोऽन्नादः। परस्तात्- उपरि भवति ॥५॥

को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव॥ १०.१२९.०६

कः। अद्धा- याथातथ्येन। वेद- जानाति। कः। इह- अत्र। प्र वोचत्- प्रवदेत्। कुतः। आजाता- उद्भूतम्। इयम्- एतत्। विसृष्टिः- विविधनामरूपविसर्जनम्। कुतः- कस्मात्। अस्य- एतस्य।

Dr. Ranganji

विसर्जनेन- विसृष्टेरनन्तरमेव। देवाः- इन्द्रावरुणादयः। अर्वाक्- अर्वाचीनाः कृताः। अथ- तस्मात्। यतः- यस्मात्। आबभूव- आजातं जगदिति। कः। वेद- जानाति ॥६॥

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद॥ १०.१२९.०७

इयम्- एषा। विसृष्टिः- नानानामरूपसृष्टिः। यतः- कस्मादुपादानादप्राकृतात्। आबभूव- अभवत्। यदि वा दधे यदि वा न- सृष्टेरनन्तरं तदुपादानकारणं कथं सर्वं नामरूपमिदानीमप्यनुवर्तते। इति। परमे व्योमन्- चिदाकाशे तस्मिन्नेवोपादाने स्वस्वरूपे। यः। अस्य- एतस्य जगतः। अध्यक्षः- स्थितिकारको विष्णुर्भवति। सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद- सोपि जानाति वा न वा। अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्युपनिषदनुसन्धातव्योऽत्र ॥७॥

Dr. Rangani